

INHOUD

Colofon

Het *NEHA-bulletin voor economische geschiedenis in Nederland* verschijnt tweemaal per jaar in een oplage van ruim 500 exemplaren.

ISSN 0920-9875

Ontwerp van het omslag: Renée Koldewijn, Amsterdam

Ontwerp van het binnenwerk: Netty Ariëns, Nieuwegein

Zetwerk: Pre Press, Baarn

Druk: AD-Druk, Zeist

Leden van de vereniging het NEHA betalen f 90,- contributie per jaar (voor studenten / aio's f 50,-), in ruil waarvoor het *NEHA-Jaarboek voor economische-, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* en het *NEHA-bulletin* franco worden toegezonden.

Ledenadministratie Vereniging het NEHA, t.a.v. Guusje Varkevisser, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam
gva@iisg.nl

Redactie

Wendy Asbeek Brusse, Den Haag; -WAB- (2001)

Wantje Fritschi, Amsterdam; -WFr- (2001)

Peter Groote, Groningen; -PGr- (2001)

Hein Klemann, Utrecht; -HK1- (2002)

Clé Lesger, Amsterdam; -CLe- (2001), *voorzitter*

Jan Pieter Smits, Groningen; -JPS- (2000)

Jeroen Touwen, Leiden; -JTO- (2002)

Len Winkelman, Amsterdam; -LWi- (2002), *secretaris*

Peter Scholliers, Brussel; -PSc- (1999) *corresponderend lid*

Kopij voor de eerstvolgende aflevering (mei 1999) dient uiterlijk **22 februari 1999** aanwezig te zijn bij:

Redactiesecretaris van het NEHA-Bulletin

Mw drs H.J.M. Winkelman, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam

telefoon: 020 - 6685866, fax: 020-6654181, e-mail: LWi@iisg.NL

Beeldmateriaal

Illustratie op het omslag:

Reclame van juwelier Duc D'Orleans te Parijs; omstreeks 1720 (Collectie: NEHA Bijzcol nr 386)

FRENCH ECONOMIC HISTORY IN THE PAST 20 YEARS

François Crouzet and Isabelle Lescent-Giles 75

BOEKBESPREKINGEN

– Anne Booth, *The Indonesian economy in the nineteenth and twentieth centuries. A history of missed opportunities* (Arjen Taselaar) 102

– A. Bosch en W. van der Ham (red.), *Twee Eeuwen Rijkswaterstaat, 1798-1998* (Peter Groote) 103

– S.N. Broadberry, *The productivity race. British manufacturing in international perspective, 1850-1990* (J.P. Smits). 105

– Herman Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Boudien de Vries) 106

– Hein A.M. Klemann (red.), *Mooie jaarcijfers. Enige onderzoeksresultaten betreffende de Nederlandse economische ontwikkeling tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Jacques van Maarseveen) 108

– J. Korsten, *Standhouden door veranderingen: de Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896-1996* (G.Trienekens) 109

– David S. Landes, *The wealth and poverty of nations* (P.H.H. Vries) 110

– M. Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Oscar Gelderblom) ... 113

– M.S. Polak, *Historiografie en economie van de 'muntchaos'. De muntproductie van de Republiek (1606-1795)* (Albert A.J. Scheffers) 114

– Gijsbert Oonk, *Ondernemers in ontwikkeling. Fabrieken en fabrikanten in de Indiase katoenindustrie, 1850-1930* (Mario Rutten) 116

– A. Schuurman, J. de Vries, A. van der Woude (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen, 1550-1850* (Hester Dibbits). 118

– C. Trompetter, *Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship. A History of the Textile Industries in Twente, 1600-1815* (Harald Deceulaer). 120

– A.J. Veenendaal jr., *De ijzeren weg in een land vol water; beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland 1834-1958* (Peter Groote) 121

– Onno de Wit, *Telefonie in Nederland 1877-1940; Opkomst en ontwikkeling van een grootschalig technisch systeem* (Peter Groote) 123

Weerwoord (J.C. Dekker) 124

hem goed in staat de voor India (in het verleden) gesuggereerde relatie tussen religie en ondernemerschap te ondergraven, maar maakt het veel moeilijker inzicht te krijgen in samenwerkingsvormen, netwerken en sociale relaties waarbinnen deze ondernemers opereerden. Een dergelijk inzicht is echter noodzakelijk om de relevantie te bepalen van het algemene (Europese) verklaringsmodel over beroepsachtergrond en ondernemerschap voor de Indiase context.

Deze beperkte aandacht voor sociale factoren heeft niet alleen te maken met de beschikbaarheid van bronnen. Op meerdere plaatsen geeft Oonk aan dat hij toegang heeft gehad tot bronnen waarvan verwacht kan worden dat zij meer inzicht geven in de sociale aspecten van ondernemerschap. Hij verwijst naar familie-archieven met briefwisselingen en ander biografisch materiaal, die 'nauwelijks door andere onderzoekers (zijn) gebruikt' (p. 66). Op pagina 140 stelt hij dat de 'zeer gedetailleerd(e)' notulen van bestuursvergaderingen van verschillende fabrieken 'een fantastische kijk (geven) op het wel en wee van de fabriek achter de schermen'. Het is onduidelijk waarom hij van deze bronnen dan niet meer gebruik heeft gemaakt bij de beschrijving van de *case studies*, die nu, zo blijkt uit de voetnoten, hoofdzakelijk zijn gebaseerd op een herordening van reeds gepubliceerd materiaal.

Tot slot een korte opmerking van redactionele aard. De studie vertoont helaas de dwangmatige neiging die men wel vaker in proefschriften tegenkomt om bij voortduring aan te geven wat behandeld gaat worden en wat behandeld is, in dit geval niet alleen aan het begin en eind van ieder hoofdstuk, maar ook soms daarbinnen. Tevens wordt de tekst van een aantal voetnoten vrijwel letterlijk herhaald: p. 108 (noot 47); p. 125 (noot 10); p. 124 (noot 7); p. 62 (noot 20); p. 163 (tekst en noot 11). Zulke slordigheden zijn storend, vooral wanneer het proefschrift deel uitmaakt van een

officiële reeks en men dus een minimale redactionele controle mag veronderstellen.

Mario Rutten
CASA, Universiteit van Amsterdam

A. Schuurman, J. de Vries, A. van der Woude (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen, 1550-1850* (Amsterdam, Balans 1997) 347 p. ISBN 90 50 18 350 6

De samenstellers van deze bundel beogen een breed publiek kennis te laten maken met het onderzoeksterrein van de geschiedenis van de materiële cultuur. Hiertoe brachten zij tien artikelen bijeen, afkomstig van historici, volkskundigen en kunsthistorici. Negen van de tien artikelen werden reeds elders gepubliceerd, een enkele zelfs meer dan twintig jaar geleden. Omdat de bundel zich tot een breder publiek richt, vond men het merkwaardig genoeg niet nodig om het notenapparaat van de eerder gepubliceerde artikelen op te nemen. Nu moet de lezer zich behelpen met de literatuurlijst achterin het boek.

Gelukkig wél van noten voorzien is het openingsartikel van Schuurman (1996). Hij bespreekt in dit nog niet eerder gepubliceerde artikel enkele recente buitenlandse studies en wijst daarbij op de verschuiving die het onderzoek in de afgelopen decennia heeft doorgemaakt. Werd het debat over de geschiedenis van de materiële cultuur lange tijd beheerst door een sociaal-economische benadering, tegenwoordig heeft men meer oog voor culturele aspecten. Schuurman sluit in zijn bijdrage bij deze ontwikkeling aan door de consumptierevolutie in de vroegmoderne tijd te plaatsen tegen de achtergrond van de nieuwe communicatiemogelijkheden en processen van globalisering. Tevens wordt aandacht besteed aan de rol die het publieke debat over consumptie en luxe in die

consumptierevolutie speelde: 'de maatschappelijke werkelijkheid [wordt] niet alleen gemaakt door wat mensen doen, maar ook door hun opinies', aldus Schuurman (p. 26).

Wanneer men de bundel in zijn geheel bekijkt, valt op dat er verder betrekkelijk weinig sporen te vinden zijn van de inmiddels ook in Nederland zo evidente verschuiving binnen het onderzoek in de richting van een meer cultuurhistorische benadering, met aandacht voor zaken als bijvoorbeeld de rol van beeldvorming, processen van toeëigening en de contextgebonden betekenissen van objecten. Daarmee is echter nog niet gezegd dat het geen geslaagde bundel is. In elk geval geeft de bundel goed weer hoezeer het Nederlandse onderzoek zeker in de jaren tachtig nog gericht was op het in kaart brengen van de veranderingen in het bezit aan duurzame consumptiegoederen op basis van grootschalig, kwantitatief boedelonderzoek. De belangrijkste toppers uit de periode zijn er in terug te vinden. Zo is er van De Vries niet alleen een doorwrocht essay uit 1993 met de verraderlijk lichte titel 'De huishoudportemonnee en de spulletjes' opgenomen, maar ook zijn baanbrekende artikel uit 1975 over Friese boeren en hun consumptie in de periode 1550-1750. Wijsenbeeks promotieonderzoek naar het bezit en bestaan van rijk en arm in het achttiende-eeuwse Delft (1987) is vertegenwoordigd met een enigszins aangepaste versie van de conclusie uit haar proefschrift. Van Schuurman is er een voor een groter publiek geschreven bijdrage uit 1991 over de vormgeving van het dagelijks leven op het Zuid-Nederlandse platteland in de achttiende en negentiende eeuw. Samen met Van Koolbergen, wiens artikel over de veranderingen in het vroegmoderne Weesp en Weesperkarstel (1983) is opgenomen, geven zij een goed beeld van de belangrijkste veranderingen en de regionale en lokale verschillen in het bezit aan duurzame consumptiegoederen in Nederland.

Van Koolbergen, als volkskundige, beoogde met zijn artikel uit 1983 overigens meer te geven dan alleen een overzicht van de veranderingen: hij was vooral geïnteresseerd in ontwikkelingen in de materiële cultuur die zouden kunnen wijzen op mentaliteitsveranderingen. Dit geldt ook voor Voskuil, aan wiens werk met het in de bundel opgenomen artikel 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag' (1987) mijns inziens niet voldoende recht wordt gedaan. Eén van de grote verdiensten van Voskuil was nu juist dat hij voor zijn onderzoek naar de materiële cultuur gebruik maakte van verschillende soorten bronnen en de boedelbeschrijving als belangrijk, maar niet als alleen zaligmakend beschouwde. Nu blijft het accent in deze bundel ook waar het de volkskunde betreft wel heel erg op het eenzijdig gebruik van boedelinventarissen en het bezit, in plaats van het gebruik of de betekenis van consumptiegoederen liggen.

De door de samenstellers gemaakte keuzes uit het enorme aanbod aan publicaties over het schilderijenbezit in de Republiek maken een wat evenwichtiger indruk. Van der Woude (1991) vertegenwoordigt in de bundel de 'kwantitatieve school' als hij zijn lezers stap voor stap voorrekenet dat de totale omvang van de schilderijenproductie in Holland ergens tussen de vijf en tien miljoen moet hebben gelegen. Indrukwekkende aantallen waarbij echter wel aangetekend moet worden dat achter het begrip schilderij in de vroegmoderne tijd tal van voorstellingen schuil konden gaan en de cijfers uiteindelijk vermoedelijk dus meer zeggen over het totale aantal voorstellingen aan de muur dan over het totale aantal schilderijen op doek.

Fock (1990) en Pastoor (1991) zijn minder geïnteresseerd in cijferreeksen. Zij besteden in hun bijdragen over respectievelijk het kunstbezit in het zeventiende-eeuwse Leiden en bijbelse historiestukken in particulier bezit meer

aandacht aan de afzonderlijke boedelbeschrijvingen. Vooral Pastoor benadrukt daarbij de culturele achtergrond van de schilderijenbezitters en de context waarin de door hem besproken schilderijenverzamelingen een plaats kregen. Wat mij betreft hadden er best iets meer van dit soort artikelen in de bundel mogen worden opgenomen.

Hester Dibbits
Meertens Instituut

C. Trompetter, *Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship. A History of the Textile Industries in Twente, 1600-1815* (Amsterdam: NEHA, 1997) 264 p. ISBN 90 71617 91 2

Tevens verschenen als proefschrift in 1997 aan de University of Kansas

In het internationaal debat over proto-industrialisering, dat zo'n 25 jaar geleden op gang is gekomen, bleef de Noord-Nederlandse historiografie in belangrijke mate afwezig. Met de publicatie van dit werk van Trompetter en het ongeveer gelijktijdig verschenen boek van F.M.M. Hendrickx (over Twente in de 19de eeuw) wordt de stilte op het Nederlandse front doorbroken.

De vraag in hoeverre de economische en demografische ontwikkelingen in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Twente in de theorie van de proto-industriële ontwikkeling te kaderen zijn, staat centraal in het boek. Tegelijk beoogt de auteur ook een integratie van de sociaal-economische geschiedenis met de politieke, institutionele en cultureel-religieuze ontwikkelingen in de regio. Het bestuderen van doopsgezinde ondernemers werpt uiteraard de veelbesproken vraag op naar de invloed van religieuze elementen op economisch gedrag.

Na een summier overzicht van het debat over de economische geschiedenis van de Republiek in de achttiende eeuw,

en een politiek-institutionele schets van Twente, wordt de opkomst van de textielnijverheid besproken. De these van Slicher van Bath dat de textielnijverheid een noodzakelijke opvang vormde voor de bevolkingsdruk, wordt aangevallen. Trompetter argumenteert onder andere dat de bevolking minder snel groeide dan eerder werd aangenomen. De opkomst van de textielnijverheid wijt hij vooral aan de daling van de roggeprijzen na 1675, gekoppeld aan de relatief goede verbindingen, de mogelijkheid om vlas te verbouwen, en vooral aan de rol van de doopsgezinde ondernemers. Tegen de vroege achttiende eeuw werd het putting-out systeem dominant. In de achttiende eeuw kwam de Twentse linnennijverheid onder druk te staan door de toenemende internationale concurrentie, en door het ontbreken van enige bescherming op de thuismarkt. Een dreigende crisis werd afgewend door over te schakelen op het weven van gemengde stoffen (fustein) en het spinnen van katoen.

Een gedetailleerde analyse van lokale demografische ontwikkelingen ondersteunt de these dat de proto-industrie bevolkingsgroei teweegbracht in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw. Vanaf het midden van de achttiende eeuw volgen de Twentse demografische ontwikkelingen het patroon van de proto-industriële theorie niet meer, omdat de traditionele preventieve checks begonnen te werken. Dit wordt vooral verklaard doordat de primaire band met de landbouw nooit echt doorbroken werd in Twente. De combinatie van stijgende landbouwprijzen met de crisis in de linnennijverheid deed het klassieke reproductiepatroon herleven. De laatste twee hoofdstukken zijn gewijd aan de doopsgezinde ondernemers. Deze groep breidde zijn welvaart uit in de loop van de achttiende eeuw, was actief in de Patriottische beweging, veroverde politieke macht in de Franse Tijd en zou een belangrijke rol blijven spelen in de tex-

tielnijverheid tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

Terwijl de economische en demografische aspecten van het boek sterke hoofdstukken vormen, zou deze lezer graag wat meer willen vernemen over de sociale aspecten. De eigenlijke organisatie van de textielnijverheid, de relaties tussen wevers, spinners en ondernemers en de levenstandaard van de proto-industriële bevolking worden niet echt uitgewerkt. Ook de praktijken van de ondernemers (handelscontacten, krediet, familiale netwerken) zouden iets diepgaander kunnen worden behandeld.

Dit laatste heeft gevolgen voor de relatie tussen de religieuze overtuiging van de ondernemers en hun economisch handelen. Trompetter argumenteert dat een aantal elementen uit het theologische denken van Menno Simons het economisch handelen van deze ondernemers mede zou hebben bepaald. Dit lijkt mij persoonlijk niet altijd even overtuigend. De innovaties in de Twentse textielnijverheid schrijft de auteur toe aan de kwaliteit van zijn (doopsgezinde) ondernemers. Zonder de ondernemingszin van deze textielabrikanten in twijfel te trekken, kan worden opgemerkt dat dergelijke vernieuwingen ook ingevoerd werden op vele andere plaatsen in Europa, waar van doopsgezinde ondernemers geen sprake was. Sprunger heeft voor doopsgezinde handelaars in Amsterdam geargumenteed dat ze ondanks hun pacifistische principes weinig scrupules hadden om handel te drijven met de Oost Indische Compagnie. Zij wees vooral op de voordelen van religieuze groepsvorming in de dagelijkse sociaal-economische praktijk van deze handelaars (krediet, handelscontacten, huwelijken). Mitchell heeft er in dit verband op gewezen dat Protestantse handelaars uit de Nederlanden in het vroeg zeventiende-eeuwse Londen veel sterker een eigen groep bleven vormen dan ambachtslieden met dezelfde overtuiging. Mogelijk moet de relatie tussen reli-

gieuze overtuiging en het handelen van ondernemers dus meer in termen van wederzijdse beïnvloeding worden bekeken, en zijn de sociaal-economische praktijken van de actoren zelf misschien net zo belangrijk als het theologisch denken van Menno Simons.

Het boek lijdt wat aan zijn beknoptheid: de eigenlijke tekst bedraagt slechts 155 pagina's. Zowel economische, demografische, sociale, politiek-institutionele als cultureel-religieuze elementen op een evenwichtige manier behandelen, wordt dan uiteraard een aartsmoeilijke opdracht. De auteur heeft zich in de tekst noodgedwongen beperkt tot de grote lijnen. De vijftig pagina's eindnoten en de 31 pagina's bijlagen bevatten nog wel een schat aan uitwijdingen en details.

Harald Deceulaer
FWO/Vrije Universiteit Brussel

A.J. Veenendaal jr., *De ijzeren weg in een land vol water; beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland 1834-1958* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1998) 192 p. ISBN 90 6707 461 6

Veenendaal doet in zijn nieuwste boek wat hij pretendeert in de ondertitel, namelijk een overzicht geven van de Nederlandse spoorweggeschiedenis. Daarmee is *De ijzeren weg* de rechtstreekse opvolger van de onvolprezen *Geschiedenis der Nederlandsche spoorwegen* van Jonckers Nieboer, in essentie daterend uit 1907, herzien in 1938 en heruitgegeven door de NS in het jubileumjaar 1989. De kwaliteit van Veenendaals werk is zodanig dat we met recht het gezegde 'De koning is dood; leve de koning' van toepassing kunnen verklaren. Eigenlijk drong met het lezen van *De ijzeren weg* pas goed tot me door hoe gedateerd en beperkt in optiek Jonckers Nieboer eigenlijk was.

Veenendaal heeft een evenwichtig